

HƏSRƏT ŞIXƏLİYEV

Azərbaycan MEA-nin Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu "İlk orta əsrlər arxeologiyası" şöbəsinin dissertantı
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

SUQOVUŞANIN MEMORIAL ABİDƏLƏRİ

Açar sözlər: arxeoloji abidələr, Suqovuşan ibadətgahları, ərazi, orta əsrlər, yaşayış məskəni, tarix

Ключевые слова: Археологические памятники, святилище Suqovuşana, территория, средних веков, местах проживания, история

Key words: Archaeological sites, of Black Suqovuşan which, territory, settlements which are, history

Hər hansı bir xalq tərəfindən minilliklər boyu yaradılan maddi-mənəvi dəyərlər- memarlıq abidələri, məişət əşya avadanlıqları və s. həmin xalqa mənsub olan milli-etnik xüsusiyyətləri, estetik dünyagörüşü, sənətkarlıq ənənəsini özündə təzahür etdirərək, xalqın milli dəyərlər sisteminin tərkib hissəsini daha da zənginləşdirmiş olur.

Ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən maddi-mədəniyyət qalıqları, memarlıq abidələri bu ərazidə mövcud olmuş mədəniyyət haqqında əyani təsəvvür yaradır. (1.226)

VII əsrdən başlayaraq ərəblərin Azərbaycanı işğalından sonra Cənubi Qafqazın Muğan və Şirvan bölgəsində də İslam dini özünə dayaq tapmağa başladı. Sovet hakimiyyəti illərində müəyyən təzyiqlərə məruz qalsa da Azərbaycanda İslam dininin qayda - qanunlarına hörmət və ehtiram daha da güclü şəkildə qorunub saxlanılmışdır. Bu bölgələrdən biri də Suqovuşan ərazisidir. Bu bölgənin əhalisi ilk dini inamlara hörmətlə yanaşdıqları kimi peyğəmbər nəslindən olanlara (seyidlərə) qarşı münasibətlərində nəinki sağlıqlarında həmişə xeyirxah olmuş, hətta dünyalarını dəyişdikdən sonra onların qəbirləri üstündə abidələr ucaldaraq inanclarını davam etdirmişlər.

Baba Samit piri. Belə inam yerlərindən biri də Sabirabad rayonunun Şıxlar kəndi ərazisindəki Baba Samit piri. Yerli əhali arasındakı məlumatlara istinadən Şıxlar kəndinin adının da Baba Samit piri ilə əlaqəli olduğu bildirilir. Mənbələrə görə 1585-ci ildə tikilmiş bu məqbərədə Soltan Əlinin oğlu Soltan Hacı Bektaşinin oğlu Baba Samit dəfn olunmuşdur. (2. 86) Baba Samit piri Sabirabad - Şirvan yolunun 16 -cı km-də Muğan düzündə sel daşqınlarından qorunaraq, eləcə də kənardan diqqəti cəlb etmək məqsədi ilə ətraf ərazilərdən müəyyən qədər hündürlükdə salınmışdır. İlk tədqiqatlar göstərir ki, Baba Samit piri əvvəllər Şirvan düzənliyində olmuş, sonralar Kür çayının yatağının dəyişməsi ilə əlaqədar Muğan düzünə aid edilmişdir. Pirin cənubunda "Qobu" adlanan sahənin mövcud olması da deyilənləri əsaslandırmağa imkan verir. Hətta vaxtı ilə Kür çayı pirin 10-15 metr cənub hissəsindən axsa da hündürlükdə yerləşdiyindən daşqınlar ona ziyan vurmamışlar. Baba Samit türbəsi yerli daşlarla əhəng qarışığından tikilmişdir. Üstü günbəzlərlə örtülmüş Baba Samit türbəsi xaricdən düzbucaqlı, daxildən isə çərxi-fələk təsvirli plana malikdir. Türbənin hündürlüyü təqribən 6 metr, eni və uzunluğu isə 5 metrə bərabərdir. Türbənin giriş qapısı şimal istiqamətindən olmaqla üstü bişmiş kərpiclə hörülmüş günbəzlə örtülmüşdür. Türbənin hörgüsünün qalınlığı bir metrdir. Türbə hər tərəfdə iki metr olan tağlarla əhatələnmişdir. Tağlardan biri giriş qapısı

üzərindədir. Tağlar türbənin bünövrəsindən başlayıb divarın üstünə qədər uzanır. Tağların yuxarı hissəsi qövsvarıdır. Onlardan biri türbənin orta hissəsindədir və onun pəncərəsi yoxdur. Digər üç tağın ortasında isə hündürlüyü 1,5 metr olan pəncərələr vardır. Hal-hazırda bina çökdüyü (torpağa batdığı) üçün pəncərənin 0,5 metr hissəsi torpaq altında qalmışdır. Binanın içərisində hər tərəfdə üç ədəd olmaqla cəmi 12 ədəd kiçik tağlar vardır. Bunu da şiləkdə on iki İmamla əlaqələndirmək olar. Baba Samit pirinin ətrafında təqribən 5 hektar sahəni əhatə edən qəbiristanlıq vardır. Bu qəbiristanlıqda hətta ətraf ərazilərdən gətirilən mömin adamlar dəfn edilmişdir. Pirin ətrafında çoxluq təşkil edən ağac stellalar da belə müqəddəs qəbirlərə məxsusdur.(3.269)

Qərib piri. Suqovuşan ərazisində müstəsna əhəmiyyətə malik olan belə abidələrindən biri Qərib piri. Qərib pirinin cənub-şərq istiqamətində 2x2 metr ölçüdə 2001-ci ildə A.Nuriyevin rəhbərliyi ilə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı ilk orta əsrlərin son mərhələsinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri, küplərdən hissələr, badya, cam tipli qablar aşkar edilmişdir. (4.78)

Yerli əhali arasında Qərib piri kimi tanınan bu memarlıq abidəsi arxeoloji materiallara əsasən, VIII əsrə aid edilir. Yerli əhalinin məlumatlarına, hətta XVIII əsrin sonlarında da maldar tayfalar hər il bu əraziyə gələndə bu təpədə məskən salırmışlar. Yuyunmaq üçün bu təpədə qamışdan hamam tikilər və bir dəfə çirkli su bura töküləndə qeybanə səs eşidilib ki, suya bura tökməyin. Bu əhvalat bir neçə dəfə təkrar olunur. Sonra buranı qazıb bir qəbir aşkar edirlər. Qəbir daşındakı (kərpic) yazıda Mir Məhəmməd İbn... sözləri yazılıbmış, Sözü ardını oxumaq mümkün olmayıb. Əlbəttə deyilənlər əfsanə olsa da bu ərazi əhalinin inanc yeri kimi qalmaqda davam edir.

Qərib pirinə ziyarətə, əsasən, yel xəstəliyinə tutulanlar gəldiyi üçün ona "Yel piri" də deyilir.

İlk orta əsr Bakı-Gəncə-Xunan-Tiflis ticarət yolunun üstündə yerləşən Qərib piri Qruzma kəndi yaxınlığındakı Put təpəsi adlı abidədən 6-7 km, Sabirabad-Şamaxı yolundan 2,5 km qərbdə əkin sahəsində yerləşir. Qərib pirindən 7 km cənubda Surra kəndi, şimalında Şirvan kollektoru, onun yaxınlığında isə heyvandarlıq kompleksi yerləşir. Qərib piri, Abdulabad kəndindəki yaşayış yerləri, Put təpəsi, Şəhərgah yaşayış yerləri aralarındakı məsafə 6-7 km olmaqla eyni bir xətt boyunca yerləşirlər ki, bu da ilk orta əsrlər dövründə həmin ərazidən ticarət-karvan yolunun keçdiyini, adı çəkilən məntəqələrdən dayanacaq yerləri kimi istifadə edildiyini sübut edir. Elə ona görə də yerli əhali bu ərazini "Get-gəl" adlandırır. Çünki ilk orta əsrlər dövrünün xırda yaşayış məntəqələrinin əhalisi öz məhsullarını ticarət yollarının kənarına düzərək müsafirlərlə alış-veriş edirdilər. (5.26) Lakin insanlar bütün hallarda öz inanc yerlərinə hörmətlə yanaşır, onların üzərində abidələr ucaldırdılar. Qərib piri də belə tipli abidələrdəndir.

Qərib pirinin yerləşdiyi sahənin uzunluğu 150 metr, eni 85 metrdir. Pirin yerləşdiyi ərazinin sahəsi 20 hektara qədərdir. Ancaq meliorasiya işləri aparılarkən ərazidə xeyli dağıntılar törədilmişdir. Pirin ətrafındakı sahənin üstündə xırda ağaclar bitmişdir. Hal-hazırda hündürlüyü təxminən 2,5 metr olan saqqız ağacı da həmin sahədə kök atmışdır. Sonralar yerli əhali həmin ağacı qədim inamlarla əlaqədar ziyarətə çevirmişlər. Hal-hazırda ziyarət yerində uzunluğu 4 metr, eni 2,2 metr hündürlüyü 1,6 metr olan bina tikilmişdir. Binanın içərisində qəbir formasında uzunluğu 2 metr, həm eni, həm də hündürlüyü 1 metr olan bir tikinti var. Tikintinin alt hissəsi ağ mişar daşı, üst tərəfi bişmiş kərpicdən hörülmüşdür. Pirin içərisində və ətrafında ora vaxtilə vəqf olunmuş əşyalar düzülüb. Həmin əşyalardan biri üzərində ərəb əlifbası ilə yazı olan mis qabdır. Mis qabın üzərində bu sözlər yazılıb: "İmam Həzrəti Abbasa

vəqf olunur". Pirin yaxınlığında aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı oradan xeyli məişət qablarının qalıqları, bir ədəd metal əşya, xırda muncuqlar əldə edilmişdir. Həmin maddi-mədəniyyət nümunələri VIII-XV əsrlərə aid yaşayış yerlərindən tapılmış digər maddi-mədəniyyət nümunələri ilə oxşarlıq təşkil edir. Müqayisəli analizə əsasən Qərrib pirinə də təxminən VIII-XV əsrlərdən inam gətirildiyi fikrini söyləmək olar.

Mirəliəşrəf piri: Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan din alimlərinin, seydilərin, şeyxlərin yaşayıb yaratdıqları və özlərindən sonra əbədi bir iz qoyduqları danılmaz bir faktdır.

Tarixin və mədəniyyətin obyektiv baxımından öyrənilməsi müasir dövrdə tarix elminin qarşısında duran başlıca məqsəddir. Tarix bəşəriyyətin min illər boyu topladığı həyat təcrübəsini nəsildən-nəslə keçirən etibarlı bələdçidir. O, bəşəriyyətin ən kamil tərbiyəçisidir, vətəndaşlıq məktəbidir. Yəqin ki, bu məktəbin yetirmələri olan şəxslərin məzarları üzərində ucaldılmış türbələr, bu məktəbin yaşadığını və məktəbi yaşatdıqlarına əyani bir sübutdur. (6.90)

Mirəliəşrəf piri Hacıqabul rayon Abdulabad kənd qəbiristanlığının mərkəz hissəsində yerləşir. Ağanın qəbri üzərində tikilən ziyarətgah səkkiz guşəlidir. Üzərində ağ dəmirdən günbəzi var. Günbəzin altında ağanın qəbri üzərində sinə və başdaşı qoyulub. Baş və sinə daşının üzərində ərəb əlifbası ilə ağanın adı və ölüm tarixi 1945 ci il yazılıb. Doğum tarixi yoxdur. Ziyarətgahın işıqlı olması üçün şərq, həm də qərbdə tərəfdən kiçik pəncərə qoyulub. Qapısı cənub tərəfdəndir. Mirəliəşrəf ağanın oğlu iqtisad elmləri doktoru, professor, Mirağa Musayev da burada öz vəsiyyətinə görə dəfn olunub. Onun qəbri üzərində də ziyarətgah tikilib. Eyni ilə Mirəliəşrəf ağanın ziyarətgahına oxşayır. Ağanın qəbri üzərində sinə daşı var, başdaşı yoxdur. Sinə daşında Mirağa Mirəliəşfəf oğlu 1935-1995 Professor, ərəb dilində **Əl kasıb Həbubullah** " yazılıb. (Allah qazananların dostudur.) Mirəliəşfəf ağa pirindən qərbdə ağanın qızı Seyidnisə Mirəliəşrəf qızı dəfn olunub. Xanımın qəbri üzərində ağanın sinə daşına oxşar sinə daşı var. Hər üçü bir ziyarət kompleksidir. Dərdli insanla öz dərdlərinə əlacı burada tapırlar. Allah-Təala bu saleh insanların hörmətinə onların ziyarətinə gələnləri buradan əliboş qaytarmayır.

Seyid Rəsul piri. Seyid Rəsul ağanın qəbri Qalaqayın qəbiristanlığında, Sabirabad Şirvan yolunun sağ tərəfində yerləşir. Pirə giriş şimaldandır. Sağ tərəfdə üç qəbir var. Yəqin ki, ağanın yaxınlarıdır və hər üçünün üzərində sinə və baş daşları qoyulub. Ziyarətgahın ərazisi 15x17 metrdir və hər tərəfində gül kolları əkilib. Ərazinin mərkəzində ağanın türbəsi var. Türbə eni 4, uzunluğu 5 metr olan şərq memarlıq üslubu ilə tikilmiş, üzərində günbəzi olan müasir tipli bir abidədir. Seyid Rəsul ağanın qəbri abidənin mərkəzində yerləşir. Qəbrin ətrafı dəmir barmaqlarla əhatələnib, üstü şüşə ilə örtülüb. Giriş şərq tərəfdəndir və sol tərəfdə ziyarətə gələnlərin nəzir qoymaları üçün xüsusi yer düzəldilib. Ziyarətə gələnlərin namaz qılmaları üçün pirin daxili hissəsi xalça ilə örtülüb. Pirin daxili hissəsinin divarı bəzəkli kərpiclə (kaşı) bəzədilib. Günbəzin alt hissəsində pirin işıqlandırılması üçün çilçıraq asılıb. Əlavə olaraq, ziyarətgahın işıqlanması üçün günbəzin hər tərəfində kiçik pəncərələr və pirin içərisində dörd pəncərə qoyulub. Pirin giriş qapısının üst tərəfində ərəb əlifbası ilə "Allahu Əkbər", "Lə İlhə İllallah" yazılıb. Yəqin ki, çox az adam tarixi abidələrimizin saxlandığı yerləri gəzib dahi sənətkarların ölməz əsərlərini uzaq keçmişimizdən bizə miras qalan abidələrimizi görüblər. Təbii ki, hər abidə haqqında kitab yazmaq olardı və abidələr haqqında onlarla kitablar yazılıb. Lakin siz razılaşarsınız ki, hər abidə tarix deməkdir. Tarixi isə insan yaradır. Tarixin necə yarandığını öyrənmək üçün tarixə baxmaq lazımdır.

Yolçubəyli kəndi Sabirabad rayonunun mərkəzindən 7 km şimal –qərbdə Kür çayının sol sahilində Şirvan düzündə yerləşir.

Azərbaycanın bütün ərazisi canlı bir muzeydir. Unutmayaq ki, keçmişimizi öyrənmədən gələcəyə ümidlə getmək olmaz. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın istər qədim, istərsə də yeni dövr abidələri sanki bir muzeydir. Onun hər daşında sənətkarların əl izlərini, Azərbaycanın qədim memarlıq üslubunu aydın görmək olar.

Azərbaycan tarixində dərin iz qoymuş dünya muzeylərinin bəzəyi olan Azərbaycan memarlıq məktəbinin davamını bu günki abidələrdə, türbələr və məscidlərin tikintisində hər bir müşahidəçinin nəzərində aydın görünür. Bu memarlıq nümunəsinə elmi nəzər salmaq, onları təhlil süzgəcindən keçirmək lazımdır. Bu baxımdan Yolçubəyli kəndində olan abidələrin, məscidlərin üzərində apardığımız tədqiqat yuxarıda söylədiyimiz fikirləri təsdiq edir.

Kənddə ən müqəddəs ocaqlardan biri Yolçubəyli qəbiristanlığının şimal –qərbində mövcud olan pirdir. Yerli əhali ona sadəcə olaraq pir deyir. Pirin yaranma tarixi onun yerli əhali tərəfindən aşkar olunması anındandır. Ağsaqqalların dediyinə görə, pirin yerləşdiyi ərazidə bir neçə dəfə möcüzələr baş verib. Sonralar həmin ərazidə üstü kərpicdən hörülmüş qəbir aşkar olunub. Uzun müddət həmin yer insanların inanc yerinə çevrildiyinə görə yerli əhali önlərini Pirin ətrafında dəfn edib. Abidənin sahəsi 3x3 metrdir. Üstü ağ dəmirlə örtülüb, giriş qapısı şərq tərəfdəndir. Pirin giriş hissəsində nəzir qutusu qoyulub. Bu da bura ziyarətə gələnlərin çox olduğunu söyləməyə əsas verir. Pirin içərisində vaxtı ilə pirin üzərindəki bişmiş kərpicləri qoruyub saxlayırlar.

Kərpiclər üzərində apardığımız ilkin müqayisəli tədqiqata əsasən demək olar ki, Pir orta əsrlərdə mövcud olmuşdur. Onu da söyləmək yerinə düşərdi ki, Pirdən 3 km şimalda Zəngənə kəndinin ərazisində ilk orta əsrlərə məxsus yaşayış məskəni mövcud olmuşdur. Pirin ətrafındakı kərpiclərlə Zəngənə kəndindəki yaşayış məskənində tapılan kərpiclər arasında bir oxşarlıq vardır. Sözsüz ki, ilkin araşdırmalar nəticəsində Pir haqqında fikir söyləmək hələ tezdir. Pirin ətrafında arxeoloji tədqiqatlar aparmaq vacibdir. Yəqin ki, arxeoloji tədqiqatlardan sonra burada qədim şəhərin qalıqlarını tapmaq mümkün olacaqdır. Bu fikri söyləməyə pirin ətrafından tapılan orta əsrlərə məxsus arxeoloji materiallar əsas verir.

Həç şübhəsiz ki, pirin hərtərəfli öyrənilməsi nəticəsində abidələrimiz içərisində həmin pirin əsl tarixi, elmi dəyəri verilmiş olacaq. Əlbəttə, hər kəs yurdundakı torpağın bir zərrəsini öz qəlbinin atəşi ilə isindirə bilsə, ona işıq versə, Vətən dediyimiz müqəddəs diyar nur saçır və bütün aləmi nura qərş edər. Digər tərəfdən hər bir insanın borcu və vəzifəsidir ki, gördüklərini yazaraq gələcək nəsillərə çatdırsın.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, abidələrin tikintisində istifadə edilmiş yerli mədənlərdən çıxarılan daşların müəyyən qismində texniki yonulma aparılmış, digər qismi isə yonulmada divara hörülmüşdür. Bu da Azərbaycan tikinti sənəti tarixinin təkamülü və onun şəcərəsinin düzümünü çox aydın bir formada izləmək mümkün olur. Bu amil Azərbaycanın hələ orta əsr sənətkarlarının yetkinləşməsinə sübuta yetirir.

Şərq incəsənətində fəlsəfə və dinin əsas yer tutması onun özünə məxsusluğundan biridir. Müasir memarlığımızın zəngin mənbə kimi qorunan şərq memarlıq üslubu abidələrin tikintisində özünəməxsus dərəcədə istifadə olunub. Bu qovuşuqluğun onların mükəmməl səviyyədə bir-birinə qarşılıqlı təsiri üzə çıxır.

İslamdakı ideallıq, ucalıq və ülvyyətin memarlıqda açıq özünü büruzə verməsi islamdakı təsiri ilə formalaşan xüsusiyyətlərdəndir. Daim gizləndə, pərdədə saxlayan ilahi mahiyyət kimi əsl mənada da memarlıq tərəfindən dərin qatda gizlənilir. Onu anlamaq, görmək üçün bəsirət sahibi olmaq, sadəcə olaraq məscidlərin tikintisində istifadə olunan bu üsulları duymaq

lazımdır.

Şəhərlərimizi qurub-yaradan, bizim ulu babalarımızın yolunu davam etdirən sənətkar və memarlarımızın var və onların tikdikləri ziyarətgahlar və tarixi abidələrimiz buna dəyərli sübutdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Tarix və onun problemləri. Bakı, 2004
2. M. S.Nemət Azərbaycanda pirlər. Bakı, 1992
3. Elmi axtarışlar jurnalı. Bakı, 2005
- 4 Nuriyev A.B. Şərgah küp qəbirlər haqqında məlumat. A.M.M VII cild Bakı, 1973
5. Qazıyev S.M. Mingəçevir küp qəbirlər albomu. Bakı, 1960
6. Göyçayski.Ş.Əhali coğrafiyası Bakı, 1979
7. Həsənoğlu H. Azərbaycanın dini-tarixi abidələri, ziyarətgahları.
8. Hacı Həsərət Xanbabaoğlu Suqovuşan abidələri, pirləri, ziyarətgahları. Bakı, 2011
9. M. Nemət Bəzi epiqrafik abidələr. Bakı, 1999
10. Baxtiyarova A. Azərbaycanda ağac ayinləri. Bakı, 2002
- 11.Məmmədov A. Goranboyda ağacainləri (Azərbaycan-Avropa ədəbi-mədəni əlaqələr mərkəzi) .KONTEKST X toplu 2003 s.94
12. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası, Bakı, 1993

НУСРАТ ШЫХАЛИЕВ

ДИССЕРТАНТ Института Археологии и Этнографии НАНА

МЕМОРИАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ СУГОВУШАНА

В статье даны влияние Ширванской архитектурной школы на архитектуры Азербайджана которой расположены в территории Суговушан, отражающий историю и культуру исламского зодчества на них. В то же время, даны исследование религиозных идеологических процессов.

НƏSRƏT ŞIXƏLİYEV

ANAS

MEMORIAL MONUMENT SUGOVUSHAN

In the article has given the influence of Shirvan architectural school to Azerbaijan architecture situated in Sugovushan territory that reflects the history and Islamic architecture culture on them. At the same time, there has reflected the investigation of religious ideological processes too.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Ə.Ə.Əliyev, t.e.d.Q.S.İsmayılov

AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu "İlk orta əsrlər arxeologiyası" şöbəsinin 10 iyun 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.№07).